

Оксана ЛОБКО

ЕВОЛЮЦІЯ МАЄТКОВОГО КОМПЛЕКСУ
ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ (герб Пилява)
У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 1830–1917 рр.

Економічна і соціокультурна активність поміщицтва та дворянства невіддільна від історії всього суспільства. У цьому нас переконують модернізаційні зміни в економіці Європи, які були започатковані наприкінці XVIII і розвивалися впродовж XIX – початку XX ст. Переорієнтація аграрного сектора на ринкові засади проходила й на українських теренах, відрізняючись лише темпами та місцевими особливостями. З найбільшою силою вона зачепила дворянство – верхівку суспільства – і відбилася на його економічній активності та темпах соціальної диференціації.

Саме тому привертає увагу еволюція землеволодіння графів Потоцьких – одного з найвпливовіших аристократичних родів XVIII – початку XX ст. На сьогодні існує чималий науковий доробок, присвячений вивченню генеалогії, біографії окремих представників родини, ролі Потоцьких у політичній історії Речі Посполитої XVIII ст. тощо. Практично в кожній із цих робіт підкреслюється, що Потоцькі були одними з найбільших земле-власників Речі Посполитої та залишилися ними після її поділів. Це й зумовлювало їхній особливий статус у державі, пояснювало впливовість членів роду в тогочасному соціумі. Однак у характеристиці маєткового потенціалу родини Потоцьких на Правобережжі дослідники здебільшого наводили загальну кількість міст і сіл, якими володіла родина, та лише господарства окремих маєтків було досліджено. На заваді стояли як суб'єктивні (інакший напрям студій), так і об'єктивні причини (необхідність проведення тривалих архівних пошуків потрібних джерел).

Сучасна методологія досліджень вимагає врахування якомога ширшого контексту для відтворення історичних подій. Органічне вплетення конкретного матеріалу, який висвітлює функціонування

маєтків представників заможного поміщицтва, у розгорнуту картину загальноросійських та європейських процесів передбачає попереднє вивчення специфіки соціального, політичного й економічного життя суспільства в цілому. Дослідження еволюції земельних володінь Потоцьких на Правобережжі дає підстави для порівняння особливостей подібних процесів, які мали місце в інших великих поміщицьких маєтках у зазначений період, що підсилює його актуальність. Комплексне вивчення специфіки функціонування маєтків Потоцьких на Правобережжі як соціального та економічного явища регіону є важливим з огляду на зростання суспільного інтересу до громадсько-політичного, економічного та історико-культурного внеску графів Потоцьких у розвиток Правобережної України.

В історіографії XIX – початку XX ст. мало робіт, в яких би безпосередньо розкривалась історія та діяльність родини Потоцьких. Здебільшого висвітлювалася меценатська, політична, військова та будівнича діяльність деяких представників родини.

Чималий фактичний матеріал з історії родини Потоцьких та землеволодіння у XVIII ст. – поч. XIX ст., втрачений для сучасних дослідників, міститься в белетристичних творах А.-Ю. Ролле (“Dr. Antoni J.”), які вийшли у 1876–1894 роках¹. Однак детальний аналіз праць оприявнює деякі неузгодженості з певними історичними фактами.

У другій половині XIX ст. з’явилася низка праць, присвячених дворянському землеволодінню в Російській імперії. Тою чи іншою мірою землеволодіння Потоцьких розглядались у роботах А.Шиманова, Т.Осадчого, В.Косинського, М.Порша, В.Левитського, М.Огановського та інших.

20–30 рр. XX ст. характеризуються початком розробки та історіографії аграрної проблематики з метою виправдання радянської економічної системи. Однак саме в цей період з’явилися глибокі дослідження з історії землеволодіння та господарської діяльності поміщиків на Правобережжі: стаття І.Кравченко² була присвячена історії Ямпільського маєтку Потоцьких на Поділлі наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., а С.Шамрая³ – боротьбі тульчинських міщан із власниками міста Потоцькими наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Пожвавлення інтересу до історії маєтків Потоцьких в українській історіографії виникає у 1980-х рр., коли вивченням

краєзнавчого матеріалу зайнявся Дмитро Малаков⁴, який видав кілька науково-популярних праць з історії Брацлавщини та Східного Поділля. Однак, попри архівні джерела, використані у роботі, автор не заглиблюється в аналіз землеволодіння Потоцьких-Строганових-Щербатових.

Проблеми демагнатеризації правобережних володінь Потоцьких увійшли до кола наукових інтересів Ігоря Кривошеї⁵. До основних причин розпорошення маєтків Потоцьких дослідник відносить неспроможність спадкоємців Станіслава-Щенсного Потоцького управляти великими господарствами, поглиблення орендних відносин, які призводили до втрати прав власності, збільшення кількості та ролі посесорів, котрі з часом ставали власниками орендованих земель, неефективною економічною політикою держави.

У роботах Володимира Павлюка⁶ розглянуто характер господарчої діяльності родин Потоцьких і Сангушків у Волинській губернії та показано вплив великих господарств на розвиток краю. Однак у роботах цього дослідника зустрічаються неточності у статистичних підрахунках та архівних посиланнях, що псує загальне позитивне враження від них.

З останніх робіт польських авторів можна виділити монографію мистецтвознавця Анджея Майдовського.⁷ У тій частині дослідження, що присвячена землеволодінню віляновської гілки роду, автор зупинився на аналізі господарства в подільських і київських володіннях Олександри Потоцької (власниці підваршавського Віляновського маєтку). Автор також опублікував деякі документи з історії Теплицької ординації Потоцьких.

З доробку білоруської історії треба згадати роботи Андрія Кіштимова. Крім висвітлення окремих питань соціально-економічного становища поміщицтва Білорусі на межі XIX – XX ст.⁸, автор досліджував економічну діяльність Марії Ксаверіївни Потоцької у білоруських маєтках⁹.

Паралельно з дослідженнями персоналій і майнового статусу роду Потоцьких посилюється інтерес до його витоків. Тому варто згадати біографічні нариси, присвячені найпомітнішим членам родини Потоцьких, у виданнях “Польського біографічного словника”.

Одним із дослідників історії Тульчинської гілки Потоцьких був історик Єжи Лоек, автор низки праць із біографічної історії роду

Потоцьких¹⁰. Незважаючи на багатий фактичний матеріал, сучасними дослідниками критично оцінюються деякі висновки автора, інтерпретації ним фактів.

Попри наявність значного масиву літератури, присвяченої біографіям родини Потоцьких та історії окремих маєтків у їхній власності, недостатньо вивченими залишаються питання про кількість та розміри землеволодінь родини на Правобережжі та умови господарської переорієнтації маєтків у період економічної трансформації, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

У другій половині XVIII ст. суттєво збільшувалися масштаби латифундій магнатських родин. Саме в цей час сформувалися величезні земельні володіння Потоцьких гербу Пилява: Францішку-Салезію та Станіславу-Щенсному належали Кристинопільщина, Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховацьке, Гайсинське, Ушицьке, Звенигородське та Опалинське староства. Проту Потоцькому – Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський ключі та інші села регіону¹¹. На початок XIX ст. Станіслав-Фелікс Потоцький тільки на Уманщині володів 159 містечками і селами, а річний дохід складав приблизно 3 млн. злотих¹².

Від поділів Речі Посполитої і до першої чверті XX ст. земельний масив у володінні родини складали такі найбільші ключі та маєтки: Антонінський, Белілівський, Бережанський, Бузький, Бужанський, Дашівський, Корецький, Краснянський, Кристинопільський, Любарський, Махновський, Могилівський, Немирівський, Новоселицький, Ольховатський, Печорський, Підвисочанський, Пищівський, Рижавський, Савинецький, Смолдирівський, Смотрицький, Соколовський, Тальнівський, Торговицький, Таужанський, Теплицько-Бубновецько-Ситковецький (з 1875 р. ординація), Томашпільський, Тульчинський, Уладівський, Уманський, Шепетівський, Шаргородський, Ямпільський; Гайсинське, Ольховецьке та Звенигородське (на емфеутичних правах) староства та інші.

Найбагатші Потоцькі належали до гербу Срібна Пилява (Тульчинська, Печорська, Віляновська, Ланцюцька гілки)¹³. Вони були записані в родовідні книги губерній за місцем перебування їхнього нерухомого майна (Волинська, Київська, Подільська, Херсонська, Мінська, Санкт-Петербурзька губернії), а також внесені до *“Общего гербовника дворянских родов”* Російської імперії.

За даними Подільського дворянського депутатського зібрання від 20 грудня 1832 р., які виходили з документів Київського дворянського депутатського зібрання за 1803 р., графи Потоцькі були власниками нерухомих маєтків та селян (до 80.000 ревільських душ) у різних повітах Київської та Подільської губерній¹⁴. Нами знайдені документи, за якими Станіслав-Щенський Потоцький був записаний за рішенням Дворянського депутатського зібрання від 11 березня 1803 р. у Дворянські книги Київської губернії. Своє шляхетське походження Потоцькі виводили від *“Ивана, сына краковского подчашия Фомы, графа Пилявы на Добчинцах Потоцкого грамотою польского короля Казимира от 1360 г.”*¹⁵.

Після продажу родинної резиденції Кристинополя¹⁶ у березні 1781 р. (з 1685 р. належав Потоцьким) Станіслав-Щенський Потоцький¹⁷ переїжджає на Правобережну Україну до родинного маєтку Тульчина. У 1805 р. відповідно до його заповіту почався перерозподіл маєтків і рухомого майна у межах родини, якій залишилося 16 міст і містечок, 429 сіл, 130.249 ревільських душ¹⁸. Усі володіння приносили 2.001.890 злотих річного доходу, але борги Потоцьких складали 11.623.444 злотих, тобто значно перевищували прибутки¹⁹. За уточненими даними, борги були ще більшими – 16.123.764 злотих²⁰.

Трансформація правобережних маєтків Потоцьких тульчинської гілки після смерті Станіслава-Щенського відбувалася в умовах напружених стосунків між його дітьми, народженими від різних дружин. Недосягнення повноліття одними з них і небажання інших погодитись із втратою земельних володінь унеможливлювали негайний поділ спадщини. Ситуація змінилась у листопаді 1822 р., коли в Берліні померла Софія Потоцька. Вона залишила 38.434 кріпаків та 36.523.837 злотих боргу, або 5.478.575 рублів сріблом²¹. У заповіті від 23 травня 1822 р.²² основними спадкоємцями²³ вона назвала дітей від другого чоловіка Станіслава-Щенського – Олександра, Болеслава, Софію, Ольгу і сина від першого шлюбу з Ю. Віттом – Івана²⁴, а Мечислава позбавила будь-якого спадку²⁵.

Тульчинський ключ після смерті Станіслава-Щенського Потоцького перейшов²⁶ до його сина Мечислава (після переходу на православ'я Михайла). На Тульчинсько-Таужанський маєток Сенат від 30 червня 1845 р. (підтвердження від 17 липня 1845 р.) наклав *“неоголошену”* заборону, чим спробував допомогти другій дружині

Потоцького Емілії та сину Миколаю, яких Мечислав хотів позбавити законних часток майна²⁷. Дворянська опіка управляла цим маєтком до 27 березня 1863 р.²⁸, вона також постановила, що М. Потоцький має виплачувати синові щорічно п'яту частину прибутків зі своїх маєтків, якщо той не буде з ним жити; кожний рік М. Потоцький має робити благодійні пожертвування. Протягом 1845–1849 рр. адміністратором Опікунської ради²⁹ був К. Пшездецький³⁰, з 1850 р. його замінив адміністратор Віктор Абаза (на той час М. Потоцький перебував на засланні у Вятці). За збереженням маєтку на час відсутності власника та виконанням приписів Опікунської Ради стежив уповноважений Тульчинського маєтку Ю.А. Глюзинський та управляючий Є.І. Сувчинський³¹.

У 1865 р. для перешкодження відчуження та продажу М. Потоцьким маєтку було накладено на додачу до старої заборони Сенату від 1845 р. нову, зняту 15 листопада 1868 р. Обидві заборони на право розпоряджання маєтком було остаточно і повністю знято 28 травня 1869 р.³² Одержавши у серпні 1860 р. дозвіл на виїзд із Росії за кордон³³, Потоцький виїхав до Парижа. Архівні матеріали зберегли цікавий документ – “доповідну записку”³⁴, датовану 1868 р., в якій зазначено, що “*Михаил Потоцкий пребывает при плохом здоровье, и уже не в силах управлять своими огромными имениями, поэтому он предлагает продать Тульчинское имение племяннице Марии Болеславовне*”³⁵. Маєток перебуває в оренді з 12 травня 1866 р. у дійсного статського радника Абази. Нещодавно Абаза помер, і тому всіма його справами завідує його дружина О.Г. Абаза, якраз через її халатність маєток дуже запустів”³⁶. 8/20 жовтня 1868 р. Мечислав Потоцький склав документ на продаж Тульчинського та Ольховатського ключів у кількості 46 сіл племінниці Марії Болеславівні (дочці брата Болеслава) та її чоловіку Григорію Сергійовичу Строганову³⁷; на той час у цих маєтках нараховувалося 49.092 дес. 465 саж. кв. землі³⁸. 15 січня 1869 р. було підписано “*купчую крепость*” між Мечиславом (Михайлом) Потоцьким та Марією Болеславівною Строгановою на суму 1.250.000 рублів, покупець прийняв на себе сплату боргу у сумі 595.516 рублів сріблом. Загальна сума купівлі склала 1.845.516 руб., а гроші покупці мали переслати М. Потоцькому до Парижа³⁹.

Згідно з документами на продаж маєтку М. Потоцького було визнано “*особой польского происхождения, а его родная племянница*

М. Строганова *русского*”⁴⁰. Саме через це визначення розгорілися тривалі суперечки, бо якщо Мечислав (Михайло) є православним, але “*особой польского происхождения*”, то такою ж мала бути і його племінниця. Тоді б вона за законом 1865 р. не мала права купувати маєтки в Південно-Західному краї. А якщо Київська палата цивільного суду все ж таки дозволила графині Строгановій купити маєток, то тим самим вона вважала її “*особой русского происхождения*”, і тому Мечислав також має бути “*особой русского происхождения*”. В офіційних документах від 20 січня 1867 р. стверджувалося, що за угодою продажу землі “*рускими и поляками*” не було виконано “*крепостничих взысканий*” на суму 73.820 руб. 67 $\frac{1}{2}$ коп. при продажу майна власником російського походження такому самому. Саме через суму “*взысканий*” досить довго сперечалися покупці. Однак справа вирішалася тим, що графиня Строганова мала документ на право купівлі землі в Західних губерніях з пільгами.

9 грудня 1874 р.⁴¹ Строганови перепродали Тульчинські та Ольховатські землі (всього 50 тис. десятин) Департаменту наділів⁴², за що отримали 3 млн. 500 тис. карбованців⁴³. У деяких роботах помилково вказано, що Тульчинським маєтком до часу продажу цих земель Строгановими Департаменту наділів володів Петро Ольденбурзький⁴⁴. Жодних документів, які підтвердили би купівлю Тульчинського маєтку Ольденбурзьким у Строганових, нами не знайдено.

На підставі зібраних нами архівних документів є змога показати зміни кількості сіл Тульчинського ключа впродовж 1775 – 1874 рр. На першому етапі, після переїзду Станіслава-Щенсного до Тульчина, кількість сіл Тульчинського ключа становила 36 сіл (на 1775 р.); у 1777 р. їх було вже 26, а у 1778 р. спостерігається збільшення до 30; у 1784 р. – до 37, така ж кількість і в 1788 р. До 1869 р. у Тульчинському ключі залишилося 21 село, а після його продажу у 1874 р. – 23⁴⁵. Таку зміну кількості сіл у цьому ключі можна пояснити тим, що сусіди Потоцьких, розоряючись, продавали села. Інколи графи самі вирішували позбутися непотрібної власності задля одержання готівки і через те, що власність не приносила належного прибутку. Крім того, деякі села постійно здавалися в оренду, тому майже не фігурували у фінансових звітах маєтку⁴⁶.

* * *

Уманщина

Наприкінці XVIII ст. Уманський повіт перебував у повній власності Станіслава-Щенсного Потоцького. На 1797 р. Станіславу Потоцькому в Уманському повіті належало 117 населених пунктів, у яких проживало 30.952 осіб чоловічої статі і 28.328 осіб жіночої статі, інших поміщиків у повіті на той час не було⁴⁷. У 1809 р. Софія Потоцька погодилася на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної скарбниці, бо прецедент уже був, коли продали м. Могилів, але за своїми характеристиками (політичними та господарськими) воно було не таким вигідним, як Умань⁴⁸. Пожежа 3 липня 1809 р., у якій згоріла третина міста (205 будинків)⁴⁹, та невисока ціна (трохи більше 500 тис. руб. сріблом), яку пропонував російський уряд, змусили С.Потоцьку відмовитися від продажу міста.

У 1800 р. С.-Щ. Потоцький для виплати боргів на суму 801 315 злотих продав у казну м. Ямпіль (на Дністрі) за 74.500 злотих, а згодом увесь Ямпільський ключ⁵⁰.

Після смерті Станіслава-Щенсного власником Уманського ключа став його син Олександр Потоцький. Однак за участь у Листопадовому повстанні Київське губернське правління 10 серпня 1831 р. наклало секвестр на величезні маєтності О. Потоцького⁵¹, а 21 жовтня 1832 р. Микола I затвердив це рішення⁵².

До березня 1832 р. керівництво уманським маєтком здійснював колишній управитель О. Потоцького Вікентій Расевич, а 13 березня маєток було остаточно передано Київській казенній палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях капітана Маркевича⁵³ та його помічника підполковника Бодаревського⁵⁴. У матеріалах справи щодо конфіскації цього маєтку через різні причини (застава, продаж сіл) була зазначена різна кількість конфіскованих населених пунктів (41⁵⁵, 42⁵⁶, 44⁵⁷, 49⁵⁸), у яких мешкало 16.975⁵⁹ (за іншими даними 15.921, 16094⁶⁰, 16.699⁶¹ або 21.255⁶²) ревізьких душ.

У 1833 р. для обліку майна в конфіскованому маєтку було розпочато його люстрацію⁶³. Ліквідаційна комісія мала прийняти маєток Потоцького до скарбниці, зробити опис і з наявних коштів погасити борги. Усе нерухоме майно Олександра Потоцького оцінювалося сумою в 7.158.732 руб. асигнаціями⁶⁴. Процес люстрації тривав довго, незважаючи на постійні нагадування з

Петербурга⁶⁵. На заваді стали великі розміри землеволодіння та значні борги кредитним установам, 30 приватним особам⁶⁶, державі, а також офіціалістам, які служили в О. Потоцького. Погашення боргів (на суму 2.660.481 руб. асигнаціями) мало бути остаточно вирішене Київською Ліквідаційною комісією 4 березня 1834 р.⁶⁷ Господарству графа також значні кошти були винні боржники-землевласники, які повністю не розрахувалися за куплені у нього села⁶⁸. Справа ускладнювалася тим, що на продані села не було складено купчих документів.

Протягом 1827–1830 рр. Олександром Потоцьким були продані: с. Тальянки (617 осіб) Дороті Колисковій за 83.295 руб. сріблом; с. Косеновка (500 осіб) у 1831 р. Діонісію Залютинському; с. Русалівка (479 осіб) Феліксу Пшигодському за 56.400 руб. сріблом. У 1830 р. сс. Добру та Красноставку з 814-ма особами за 100.800 руб. сріблом купив директор Департаменту державних земель Флоріан Ружицький⁶⁹. Через брак джерел встановити повний перелік населених пунктів, проданих О.Потоцьким, неможливо.

У січні 1827 р. Мечислав Потоцький придбав у свого брата Олександра Лозоватську волость, за неї той отримав 94.950 рублів 44 коп. Однак під час передачі маєтку новому власнику було вирішено перерахувати населення, та виявилось, що наявне на 200 осіб чоловічої статі менше, ніж мало бути, Мечислав подав до суду на брата, вимагаючи повернути певну суму грошей за придбану землю. За це в Олександра Потоцького Лозоватська волость була конфіскована. У 1831 р. Олександр Потоцький отримав дозвіл на виїзд за кордон.

* * *

Дашівський, Підвисоцький та Голованівський ключі.

Тальнівський маєток та Торговицький ключ сестер Потоцьких

На початку XIX ст. Дашівський, Підвисоцький та Голованівський ключі належали Станіславу-Щенсному Потоцькому⁷⁰, дата точної купівлі Дашівського ключа в Йозефа-Вінценти Плятера Потоцьким невідома, напевно, це сталося після смерті Й. Плятера⁷¹. Після смерті С.-Щ. Потоцького з 8 березня 1809 р. новим власником маєтку став його син Володимир, хоча право на позиттєве володіння мала Софія Потоцька⁷². У 1812 р. Володимир Потоцький брав активну участь у спорядженні особливого

польського корпусу, який потім приєднався до армії Наполеона під час походу на Москву, через це його вважали патріотом краю. Зі смертю Володимира в 1812 р. спадкоємицею величезних земельних наділів стала його дружина Текля Геронимівна, уроджена Сангушко, та два сини, Станіслав і Володимир. Маєтки в Уманському та Балтському повітах нараховували 10.885 ревських душ. Після Листопадового повстання маєтками управляла Текля Потоцька, хоча Станіслав був власником Підвисоцького, а Володимир – Дашівського ключа. Щоб надати грошову допомогу польським патріотам, вона віддала в заставу частину своїх маєтків для утворення фонду підтримки повстанців. Після повстання Володимир Володимирович Потоцький виїхав до Парижа. Від конфіскації Правобережних маєтків його врятувало лише те, що Текля Потоцька мало право на позиттєве володіння цими маєтками. У 1847 р. Володимир повернувся до краю та за допомогою матері підтвердив права на Дашівський маєток⁷³, який складався з 13 сіл⁷⁴. У 1861 р. Потоцький продав поміщику Чеславу Едуардовичу Ярошинському с. Сороки Дашівської волості (310 дес. землі) за 61.659 руб. сріблом⁷⁵. Після смерті брата Станіслава в 1874 р. він став власником Підвисочанського ключа. Володимир Потоцький мав єдину дочку Марію від шлюбу з французенкою Генрикою Депрес, і та стала повноправною спадкоємницею Дашівських та Підвисочанських⁷⁶ земель. Спадкоємцями Марії Володимирівни Потоцької⁷⁷ стали її діти Вацлав та Ернестина Жевуські. Останньою власницею Дашівського ключа була дочка передчасно померлого в 1908 р. Вацлава Жевуського – Софія [дружина Стефана (Степана Михайловича) Подгорського]⁷⁸. Дашівський ключ і містечко Підвисоке обіймали площу 25 тис. га., в маєтку був значний лісовий масив (3 тис. га)⁷⁹. На 1911 р. Ернестина Жевуська, Софія та Стефан Подгорські володіли м. Дашевом, сс. Купчинцями, Шабельною – всього 4.082 дес. Окрім того, Софії Жевуській належало с. Руде Село (Київського повіту) з чудовим палацем⁸⁰.

Населення Голованівська на першу чверть XIX ст. налічувало 1.411 осіб (689 чоловіків і 722 жінки)⁸¹. 27 лютого 1874 р. В.В. Потоцький продав⁸² Голованівський маєток площею 3.636 дес. 5.350 саж. княгині С.І. Кудашевій, а за рік у С.І. Кудашевої маєток придбав Департамент наділів⁸³.

На середину XIX ст. представники родини Потоцьких залишалися найбільшими землевласниками на Уманщині, незважаючи на численні конфіскації та продаж землі.

Таблиця 1.

Землеволодіння Потоцьких на Уманщині (середина XIX ст.)

Власник	Кількість сіл у володінні	Кількість ревізьких душ
Софія Станіславівна Кисельова (уроджена Потоцька)	10 ⁸⁴	4005
Ольга Станіславівна Нарішкіна (уроджена Потоцька)	12 ⁸⁵	5427
Болеслав Станіславович Потоцький	7 ⁸⁶	2400
Станіслав Володимирович Потоцький	4 ⁸⁷	2004
Текля Потоцька (уроджена кн. Сангушко)	5 ⁸⁸	2546
Олександра Станіславівна Потоцька (пані Августова)	1 ⁸⁹	501 ⁹⁰
Всього:	39	16.883

На 60-ті рр. XIX ст. у даному регіоні значних змін в обсягах землеволодіння представників родини Потоцьких не відбулося: Станіславу Володимировичу Потоцькому належало у Підвисочанському ключі 334.072 дес. землі та лісу, 4.133 ревізькі душі, які проживали в дев'яти населених пунктах⁹¹.

Тальнівський маєток як окремий маєтковий комплекс увіходив до латифундії Станіслава-Щенсного Потоцького. На початку XIX ст. (1807 р.) його успадкував Єжи (Юрій-Щенсний) Потоцький⁹². Потім Тальнівську маєтність купила Софія Потоцька, а від неї вона перейшла до її дочки Ольги Потоцької (Нарішкіної) – 3.897 ревізьких душ⁹³. У травні 1859 р. Ольга Нарішкіна отримала дозвіл від Сенату на створення заповідного маєтку з Тальнівського ключа та дачі Місхор у Криму⁹⁴. На той час Тальнівський ключ⁹⁵

нараховував 34.568 дес. землі та 5.825 ревізьких душ, а Місхорська дача мала 87 дес. 2192 саж.⁹⁶ На жаль, задум не вдалося здійснити. Наступними власниками маєтку стала дочка Ольги Софія Львівна та її чоловік Петро Павлович Шувалов, які володіли в Тальнівському ключі одинадцятьма населеними пунктами, що налічували 30.440 дес. землі та 5.520 ревізьких душ⁹⁷.

Торговицький ключ у кількості 2 містечок і 19 сіл⁹⁸ купила Софія Потоцька від пасинка Єжи (Юрія-Щенсного) у 1808 р. за 1.500.000 руб. сріблом. 21 лютого 1823 р. цей маєток⁹⁹ успадкувала Софія Кисельова, тоді в ньому нараховувалося 3.780 ревізьких душ¹⁰⁰. У січні 1841 р. Софія Кисельова продала Торговицький ключ Департаменту військових поселень¹⁰¹.

* * *

Немирівський маєток Потоцьких-Строганових-Щербатових

Серед останніх, придбаних С.-Щ. Потоцьким земельних володінь, було місто Немирів із сусіднім селом Ковалівкою, куплені у Вінцентія Потоцького¹⁰² за 3.689.170 злотих¹⁰³. У 1799 р. на маєтки В.Потоцького було накладено секвестр через величезну заборгованість власника кредиторам. Протягом 1801–1805 рр. серед численних посесорів і кредиторів велася боротьба за можливість заволодіння секвестрованими володіннями. У 1803 р. Брацлавський суд постановив продати землі, а серед них і Немирів, щоб отримані гроші поділити між кредиторами. Ймовірно, що саме протягом 1803–1805 рр. землі В.Потоцького й купив його племінник Станіслав-Щенсний¹⁰⁴. Наприкінці XVIII ст. Немирів був одним із торговельних центрів краю, його мешканці вели жваву торгівлю з Одесою. На 1839 р. населення міста складало 22.094 особи. На середину XIX ст. через різні обставини міська людність скоротилася до 5.419 осіб. Згодом вона дещо зросла, і на 1892 р. в місті було 799 дворів і 6.864 жителів¹⁰⁵; на початок XX ст. (1905 р.) населення складало 7.508 осіб, у місті нараховувалося 1.252 двори¹⁰⁶.

Після смерті Станіслава-Щенсного Потоцького Немирівський маєток дістався його сину Єжи (Юрію-Щенсному), в якого і купила його Софія Потоцька. З 1824 р.¹⁰⁷ Немирів перейшов у володіння графа Болеслава Станіславовича Потоцького¹⁰⁸. Від свого батька Б.С. Потоцького його разом з передмістям Шутівкою та 40 селами¹⁰⁹ (15.208 десятин) 26 жовтня 1860 р.¹¹⁰ отримала Марія Болеславівна Строганова, уроджена Потоцька.¹¹¹

У 1882 р. Немирів перейшов у спадок до дочки Григорія Сергійовича і Марії Болеславівни Строганових – княгині Марії Щербатової, останньої власниці маєтку¹¹². 20 січня 1920 р. в Немирові Марія Григорівна зі своєю родиною була розстріляна.

* * *

Теплицько-Бубновецько-Ситковецька ординація та Печорський маєток Потоцьких

Один із найбільших у межах Правобережної України Теплицько-Бубновецько-Ситковецький¹¹³ маєток Потоцьких розташувався вздовж Південного Бугу в Гайсинському повіті Подільської губернії та Липовецькому повіті Київської губернії (сучасна територія Гайсинського, Немирівського та Теплицького районів Вінницької області). У документах Потоцьких тривалий час¹¹⁴ (принаймні до 1872 р.) він називався Теплицько-Бубновецьким¹¹⁵. Пізніше до Теплицького маєтку було приєднано Ситковецькі землі, тому назва частково змінилася: Теплицько-Ситковецький маєток.

Теплицька частина (*scheda*)¹¹⁶ – одне з восьми земельних правобережних володінь, які мали загальну назву “Уманщина” і належали на початку ХІХ ст. графу Станіславу-Щенсному Потоцькому. Тепличчина складалась із 17 сіл¹¹⁷. У ЦДІАК України збереглася купча Станіслава-Щенсного від 26 травня 1796 р. на Бубновський та Соболівський ключі від родича Северина Потоцького¹¹⁸. За описом 1796 р. Бубновський ключ складався з 6 сіл¹¹⁹, а Соболівський ключ мав у своєму складі 9 сіл¹²⁰. У заповіті графа Станіслава-Щенсного Потоцького (1805 р.) Тепличчина була оцінена в 7.528.633 злотих (включала в себе на той час 54 села)¹²¹. Це охоплювало територію в 5.017 моргів землі, 26 – луків, 906 – лісів; 81 водяний млин, 13.385 – кріпосних душ та 1.089 – вільних.

Що ж до Ситковецької частини, то на початку ХІХ ст. вона належала князям Вишневецьким, потім графу Плятеру, в якого й була придбана С.-Щ. Потоцьким (ця частина, як і Немирівська, не входила до складу володінь Потоцького “Уманщина”)¹²². За розподілом майна Ситковецька частина дісталася його синові Ярославу Потоцькому¹²³. У 1836 р. в Ситківцях Ярослав Потоцький побудував один із перших цукрових заводів у Росії. З 1853 р. власником Ситковецької волості стає син Ярослава Венчислав Потоцький¹²⁴. У 1860 р. Олександра Потоцька¹²⁵ придбала у Венчислава Потоцького Ситковецьку волость у складі 6 сіл:

Ситківці, Христофорівка, Бондури, Джуринці, Шура-Бондурівська, Буда-Джуринська з населенням 1.491 ревізьких душ¹²⁶ та приєднала до них свій спадок – Теплицькі маєтності. Її ж стараннями ці дві частини 17/29 травня 1875 р.¹²⁷ були об'єднані у спільний заповідний маєток [(ординацію (*ordynacja*)]¹²⁸ з метою їхнього закріплення за родиною Потоцьких. Наприкінці XIX ст. (після смерті 6-го січня 1892 р. засновниці ординації в палаці Красинських у Варшаві) власником маєтку стає двоюрідний племінник Олександри Костянтин Потоцький (Потоцька склала заповіт на спадок іще 14 червня 1887 р. у Варшаві)¹²⁹. А з 1909 р. власником стає його син Францішек-Салезій.

До Теплицько-Ситковецької ординації (станом на 1875 р.) належало 20.666 дес. землі (без селянських наділів) та 22 села¹³⁰; ключ ситковецький мав 5.619 дес. (без селянських наділів) та 6¹³¹ сіл.¹³² Загальна площа цього маєтку склала 26.285 тис. дес.

Уже на кінець XIX ст. Потоцькі на цій території мали підприємства, що покривали основні статті прибутку маєтку. Це 2 цукрові заводи (Соболівський, Ситковецький), 2 винокуренні заводи (Пчельнянський № 118; Бубновецький; Сокальський № 95), водяні млини (Теплицький, Ситковецький), млини (Вищий, Нижчий Ташлик, Велика Мочулка, Брідок, Теплик), пароводяний вальцовий млин (Ташлик Нижчий), борошномельний вальцовий млин (Нижчий Ташлик), цегельний завод, 24 корчми тощо. Фінансові розрахунки надсилалися до Віляновського маєтку Олександри Потоцької та велися за допомогою Петербурзького, Одеського, Житомирського та Київського банків, банку Гальперіна в Бердичеві, де зберігалися кошти родини¹³³.

Печорські добра у XVIII ст. належали Заславським і Вишневецьким, пізніше входили до латифундії Станіслава-Щенсного Потоцького. Він виділив Печору на посаг дочці Октавії та вніс за цей маєток мільйон злотих. Октавія Потоцька вийшла заміж за Яна Свейковського, власника Шпікова, однак посаг у розмірі мільйона злотих, гарантований маєтком Печора, не був виплачений вчасно Станіславом-Щенсним. Через це Печора стала власністю родини Свейковських. У 1842 р.¹³⁴ Костянтин¹³⁵ Потоцький (племінник Октавії) купив печорський маєток у 5 тис. га. землі та лісових угідь. Після нього власником маєтку стає його син Костянтин Костянтинович¹³⁶, одружений з Яніною-Софією Потоцькою. Останнім власником маєтку був їхній син Францішек-

Салезій, одружений з Малгожатою Радзівіл. Палац у Печорі¹³⁷ на початку травня 1918 р. був частково спалений¹³⁸ (горіло ліве крило), а в 1919–1920 рр. пограбований, остаточно зруйнований, а рештки розібрано на цеглу.

* * *

Ключ Бужанка-Ольховець з Уладівкою

Ключ Бужанка-Ольховець¹³⁹ був розташований у Звенигородському повіті (Лисянська, Гусаківська, Чижовська, Боярська, Журинська, Неморозька волості) Київської губернії. З 1780 р. власником ключа став Францішек-Ксаверій Браницький¹⁴⁰. У 1817 р. його дочка Софія, виходячи заміж за Артура Потоцького, отримала ключ Буханку-Ольховець у посаг, оцінений у 5 млн. злотих або 750 тис. руб. сріблом¹⁴¹. Тоді до складу ключа входило 16 сіл¹⁴². Земельні володіння були неподалік головної резиденції Браницьких – Білої Церкви, тому фінансові розрахунки відбувалися через депозитну касу Браницьких у Білій Церкві, а керівництво адміністрацією велося з маєтку Потоцьких у Кшешовицях неподалік Кракова, туди ж надсилались усі господарчі документи¹⁴³. Останніми власниками маєтку були вдова та діти вбитого Андрія Адамовича Потоцького. На початок ХХ ст. у ключі було землі до 15 тис. дес., усі маєтки було розділено на 14 економій та ферм¹⁴⁴.

Власниками великих земельних наділів на Галичині та Волині були представники ланцюцької гілки родини Потоцьких. Величезні маєтки Потоцьких у 1817 р. після смерті бабці Ізабелли Любомирської успадкували молоді Артур та Адам Потоцькі. Загальна сума спадку становила 23.240 тис. злотих¹⁴⁵. Окремо Звенигородська спадщина оцінювалась у 7.566.171 злотих, для порівняння: ланцюцький ключ Потоцьких – лише 3.421.970 злотих. Окрім того, в Подільській губернії братам належав маєток Уладівка (Uładuwka)¹⁴⁶, який вони отримали від батька, письменника Яна Потоцького, але в 1823 р.¹⁴⁷ Уладівський ключ перейшов до Альфреда Потоцького. На кінець ХІХ ст. Уладівський маєток мав площу 4. 228 дес., його власником був Роман Альфредович Потоцький¹⁴⁸. Після його смерті у 1915 р. власником став ординат Альфред Потоцький. Його молодший брат Єжи-Юзеф, посол Речі Посполитої в США, перед Першою світовою війною отримав від брата у володіння маєток Уладівку, а пізніше і Поможани¹⁴⁹. Єжи

Потоцьким протягом 1908–1909 рр. планувався розподіл Уладівського фільварку на два – Уладівський та Романівський із м. Ямполем¹⁵⁰.

* * *

Володіння Потоцьких – Браницьких (Рози та Юлії)

Потоцькі перебували в родинних зв'язках з родиною Браницьких, тому ми торкнемося земельних володінь Браницьких і пов'язаних із ними представників Потоцьких, що потрібно для характеристики певних землеволодінь та необхідно для загального кількісного обчислення землеволодінь Потоцьких. Францішек-Ксаверій Браницький отримав 1774 р. у спадок два міста і 134 села у Правобережній Україні. Цей маєток, поволі зростаючи, досяг найбільшого розвитку 1860 р., коли графам Браницьким на Київщині належало 229 сіл, 485000 дес. землі й 14% усіх кріпаків краю¹⁵¹. У 1843 р., після смерті Владислава Ксаверійовича Браницького, його спадщина була розподілена між трьома синами: Владиславом, Костянтином і Олександром, – незначна частина маєтків відійшла також найстаршому сину Ксаверію та дочці Катерині, заміжній за Адамом Потоцьким, спадок дістався також їхній матері Розі Станіславівні Браницькій (уродженій Потоцькій, першій дочці Станіслава-Щенсного Потоцького). За законом 1/7 частина належала Розі Станіславівні, тобто 13. 787 душ, а дочкам по 1/4 – або по 6. 893 душ. Двом іншим сестрам покійного, Єлизаветі Красинській та Софії Одескальхі, посаг уже був виділений при їхньому одруженні (як віно), тому лише Розі Потоцькій належала її частина¹⁵². Після смерті Владислава Владиславовича Браницького,¹⁵³ у 1884 р. власницею білоцерківських маєтків стала вдова покійного Марія Євстафіївна Браницька¹⁵⁴, уроджена кн. Сапіг¹⁵⁵.

Ставищанські володіння відійшли до гр. Олександра Владиславовича Браницького. Після смерті Олександра Браницького маєток Ставище належав його сину Владиславу-Піусу Браницькому, одруженому з Юлією Потоцькою (ланцюцька гілка Потоцьких), а після його смерті у 1914 р. був поділений між його чотирма дочками (Марією, Анною, Юлією, Розою)¹⁵⁶. Дружина Владислава Юлія Потоцька володіла містом Шаргородом.

На середину XIX ст. м. Шаргород належало Любомирським, але Єжи-Генрик Любомирський (1817–1872) продав місто близькому родичу кн. Роману Сангушкові, власнику Славуті. Князь

Р.Сангушко 23 лютого 1879 р. подарував Шаргородську волость¹⁵⁷ у кількості чотирьох фільварків¹⁵⁸ дочці М.Потоцькій. А Марія Романівна вже подарувала місто дочці Юлії, яка остання і володіла ним. На момент здійснення дарчої Шаргородська волость мала розмір 5277 дес.¹⁵⁹, а вже на поч. ХХ ст. площа Шаргородського ключа складала 4956 дес. М. Потоцька володіла Сатанівським маєтком у Подільській губернії. Крім того, вона була власницею землі (2.262 дес.) у Київській губернії у складі сс. Черепинців та Черепина з цукровим заводом. Ця маєтність дісталася їй від Романа Євстафійовича Сангушка за дарчою від 1879 р. На поч. ХХ ст. Юлії Альфредівні Браницькій (ур. Потоцькій) належало в с. Черепині в Таращанському повіті 2.285 дес. землі. 29 квітня 1918 р. всі нащадки Браницьких, Потоцьких, Радзивилів виїхали з Києва до Кракова, скориставшись введенням в Україні гетьманським правлінням. Пізніше величезні маєтки Браницьких–Потоцьких на Правобережжі були конфісковані радянською владою і поділені між селянами.

* * *

Белілівський і Корецький маєтки Германа та Франца (Юзефа) Потоцьких.

Маєтки Смотрич та Савинці Потоцьких гербу Золота Пилява

Історія маєтності Белілівка¹⁶⁰ сягає ХV ст.¹⁶¹. У ХІХ ст. Белілівський маєток мав площу 8170 км. кв. та налічував 26 сіл¹⁶². Початок володіння родиною Потоцьких цим маєтком починається у ХVІІ ст. Пізніше власником був Флоріан Потоцький (гербу Любич), одружений з Катериною Яньковською. Переходячи з рук до рук маєток остаточно дістався родині Потоцьких гербу Пилява. Маріанна Любомирська отримала маєток як віно, але, не залишивши нащадків, передала все близьким родичам із родини Потоцьких. Власник Белілівки Іоахим Кароль Потоцький у першому шлюбі був одружений з Терезою Сапіжанкою; отримав від неї 60 фільварків у ключах Тростянецькому, Телатицькому, Пратулицькому, Туторовецькому, Боцьковському з 15 фільварками, маєток Рось із 22 фільварками та м. Дрождинь. Мешкав Іоахим Кароль у маєтку Мурафа (Морахва) в Подільській губернії¹⁶³. Від цього шлюбу мав двох дочок, які були спадкоємицями маєтку. Старша, Христина (власниця Тикочіма, Бочек, Росі, Белілівки) вийшла заміж за Францішка Петра Потоцького (Золота Пилява).

Більшість своїх маєтків Францішек Потоцький роздав синам, сам проживав у Белілівці, де збудував палац. Після його смерті спадкоємцями стали два онуки: Герман та Юзеф¹⁶⁴. У маєтку нараховувалося 1.398 кріпосних душ, окрім того, в спадок їм залишилося село Сестренівка¹⁶⁵. За участь у польському повстанні брати Герман та Юзеф Потоцькі були позбавлені Белілівського маєтку, документи на конфіскацію було підготовлено у квітні 1831р.¹⁶⁶, а остаточно землі конфісковано 13 жовтня 1833 р.¹⁶⁷

Мати Германа та Юзефа Потоцьких Марія з Чарторизьких після смерті в 1831 р. залишила спадкоємцям великий **Корецький маєток**¹⁶⁸ у Волинській губернії, який отримала 19 січня 1814 р. Довгий час розподільчі грамоти піддавалися сумніву та розглядалися у судах. У 1821 р. через політичну діяльність чоловіка Марії Потоцької маєток було секвестровано, однак пізніше повернуто¹⁶⁹. За участь Германа та Юзефа Потоцьких у польському повстанні цей маєток у 1832 р. знову було секвестровано. Маєток та майно були оцінені в 3.470 руб. сріблом¹⁷⁰. Процес конфіскації тривав до 24 листопада 1841 р.¹⁷¹. Тоді в маєтку налічувалося 1699 осіб чоловічої та 1848 — жіночої статі¹⁷². Через наявність родичів, які не брали участі у повстанні, урядом було вирішено поділити Корецький маєток на 2 частини — одну залишити родині, а другу конфіскувати. До першої увійшли старе місто Корець та передмістя — с. Красилівка, Болярка Сапожинецька, загальною площею у 6643 дес. 2225 саж. Друга частина складалася з передмість м. Корця, с. Гвоздяви, Міхеївки з площею в 6546 дес. 1664 саж. Причому ціна першої частини була поражена більшою, ніж другої, на суму 27.608 руб¹⁷³. Половину цього маєтку було повернуто у державну скарбницю та оцінено в 97.085 руб. сріблом¹⁷⁴. У маєтку нараховувалося 950 душ, він оцінювався в 339.800 руб. асигнаціями. Однак повернення родині не врятувало маєток від розорення. Страшна пожежа 1833 р. призвела до того, що більша частина маєтку згоріла, через що вже не було що продавати з торгів. Пізніше частка, яка дісталася Потоцьким, була поділена між двома сестрами: Пелагеею, заміжною за кн. Карлом Яблоновським, та Дарією, заміжною за Іваном Млодецьким. Через 60 років після поділу другої частини, залишеної у Потоцьких, між членами родини праонук Дарії Молодецької підняв питання про недоречний розподіл землі між родиною та скарбницею. Родині залишилися не дуже якісні землі та значна територія з лісом у 941 дес. Окрім

того, в маєтку був і великий шмат незручної землі в 284 дес. Владислав Молодецький просив сенат переглянути всі розподільчі угоди та виплатити його родині компенсацію. У такому поданні, після тривалого розгляду, йому було відмовлено, через термін дії розподілу, більший ніж 60 років.

На початку ХХ ст. спадкоємицею м. Корця стала Пелагея Потоцька¹⁷⁵. На 1913 рік власність цієї гілки родини Потоцьких становила всього 236 дес.¹⁷⁶

Брат раніше згаданого Іоахима Кароля Потоцького, Теодор, засновник **смотрицької** лінії родини Потоцьких, власник Смотрича, володів і селом Савинці, яке входило до ключа франпольського. Після його смерті містечко Франполь з селами Франковкою, Княжполем, Лошківцями, Перелівцями, Удрійовцями та Савинцями перейшло до його другої дружини Кордули Потоцької з Комаровських, сестри раптово померлої першої дружини Станіслава-Щенсного, Гертруди. Після смерті Кордули Потоцької¹⁷⁷ всі маєтки¹⁷⁸ перейшли до її пасерба Адама Потоцького, сина Теодора від першого шлюбу з Кароліною Сапігою¹⁷⁹. Адам Потоцький залишив свої маєтки синам Теодору та Юліушу¹⁸⁰. С.Савинцями управляв Юліуш, одружений з Анелією Прушинською. Саме Анеля та Юліуш продали в 1860 р. с. Савинці. На ліцитації маєток придбав Йозеф Коссецький, який у 1895 р. перепродав с.Савинці полковнику Бенкендорфу¹⁸¹.

* * *

**Волинські маєтки родини Сангушків-Потоцьких.
Антонінсько-Шепетівський, Смолдирівський та
Піщівський ключі**

На Волині у другій пол. ХІХ ст. основу земельної власності представників ланцуюцької гілки родини Потоцьких (гербу Пилява) складали землі в повітах: Заславському 27.156 дес.: у Шепетівському (14.212 дес.), Антонінському (12.480 дес.), Красовському (464 дес.) маєтках; у Новоград-Волинському повіті 40.876 дес.: Смолдирівський (13.800 дес.), Піщівський (19.249 дес.), Корецький маєтки (6.547 дес.), маєток Вишполь (1.280 дес.); у Житомирському (674 дес.); Дубнівському (1.926 дес.); Кременецькому (2178 дес.), Острозькому (204 дес.), Старокостянтинівському (1.599 дес.), Луцькому повітах (2.804 дес.). За сучасними підрахунками, земельна власність родини Потоцьких на Правобе-

режжі на поч. ХХ ст. складала приблизно 190 тис. дес., зокрема на Волині 77.417 дес.¹⁸²

Вдалий шлюб Альфреда Потоцького з єдиною донькою заможного князя Романа Сангушка Марією-Клементиною додав до і так значних володінь Потоцького маєток Антоніни на Центральному Поділлі та Шепетівку на Волині. Ще до шлюбу, зокрема станом на 1850 р., княжна Сангушко вже володіла половиною Заславського повіту і управляла частиною родових промислових об'єктів. У *“Военно-статистическом обозрении Российской империи”* подано інформацію, що Марія Романівна посідає *“первое место”* серед поміщиків Волині, які *“стоят выше других, наиболее помогают развитию тут мануфактурной промышленности”*¹⁸³.

Маєтки Потоцьких у Заславському повіті мали площу 24.570 дес. 460 кв. сажнів. До складу Антонінсько-Шепетівського ключа¹⁸⁴ входили 43 фільварки, що оцінювалися сумою 2 млн. 95 тис. 945 руб., у тому числі млини, заводи та інші будівлі – на 633.600 руб. Виключаючи борг Товариству взаємного поземельного кредиту в сумі 792.186 руб., вартість цього ключа дорівнювала 1.303.759 руб.¹⁸⁵ Антонінсько-Шепетівський ключ¹⁸⁶ дістався у спадок графині Марії-Клементині Потоцькій¹⁸⁷ від дідуся князя Євстахія-Героніма Сангушка за дарчою від 16 липня 1838 р.¹⁸⁸, на час спадку в маєтку було 6.954 кріпаків¹⁸⁹. В обмін на такий подарунок онука мала довічно виплачувати князю пенсію в розмірі 5250 руб. сріблом. За маєтком нараховувалося боргу 119.122 руб. сріблом.

Від 9 вересня 1847 р. М.-К. Сангушко дістала у спадок від бабусі Клементини Чарторизької ще 9 фільварків. Землі в маєтку нараховувалося 24.612 дес. 1709 саж. Після продажу М.-К. Потоцькою з маєтку Шепетівки 42 дес. землі на будівництво залізничної колії в маєтку залишилось 24.570 дес. 460 саж¹⁹⁰.

У цьому ж повіті Потоцьким належав маєток Красовка¹⁹¹, який дістався графині М.-К. Потоцькій-Сангушко від її батька Романа Євстафійовича Сангушка¹⁹² за дарчою від 23 лютого 1879 р.¹⁹³ Землі цього маєтку охоплювали 463 дес. 367 сажнів і оцінювалися сумою 33.000 руб.¹⁹⁴. 24 жовтня 1831 р. за участь у польському повстанні на землі Р. Сангушка було накладено секвестр, а указом імператора від 21 грудня 1830 р. Р. Сангушка позбавили княжого титулу та піддали конфірмації чину¹⁹⁵. Крім того, батько залишив Марії-Клементині грошовий капітал у розмірі 23.977 руб., це пай Р.Сангушка з Клембовецького цукрового заводу¹⁹⁶. Загальна площа

подарованого маєтку (сс. Черепин, Красовка, Шепетівська волость) становила 8.003 дес. 293 саж., маєтки були оцінені в 525 тис. руб., з цієї суми слід виключити борг Товариству Поземельного кредиту в 230.300 руб., тому дійсна вартість склала 294.700 руб.¹⁹⁷.

Піщівський ключ¹⁹⁸ (був придбаний від бабці М.-К. Потоцької Клементини Чарторизької 12 грудня 1841 р.) у Новоград-Волинському повіті мав у своєму складі (разом із придбаними орними, сінокісними, лісовими та іншими землями) 19.249 дес. і оцінювався сумою 703.000 руб. Смолдирівський маєток¹⁹⁹ мав розмір 13.800 дес. У дослідженнях М.Козачки та Р. Афтаназі безпідставно стверджується, що Потоцькі у 1904 р. створили Корецьку (з 1000 га), а у 1912 р. Антонінську та Піщівську (Корецьку) (з центром у м. Новоселиця) ординації²⁰⁰. В офіційних документах (ПСЗ) того часу про це не існує жодної згадки.

Уся нерухомість родини Потоцьких (волинської гілки) оцінювалася сумою 2.39.758 руб. 90 коп.²⁰¹, а в трьох маєтках було **44.282** дес. 1827 саж. землі. Сюди входили: найпотужніша на Волині Славутська суконна фабрика, Славутський та Поланський паперові заводи, Барбарівський хімічний завод, Шепетівський цукрово-рафінадний завод, Кременчуцький, Черепинський (Шостаківський, Сосновицький) та Клембовський цукрові заводи, Славутська свічна фабрика та паперова – у с. Михля Заславського повіту, що давала продукції на 16 тис. руб. сріблом.

Після смерті А. Потоцького на початку 90-х років промислова та земельна власність у вигляді Антонінського маєтку, Шепетівки, Корця на Волині (загалом близько 63 тис. гектарів) та акцій золотих копалень у Південній Африці перейшла до його сина Юзефа-Миколая, останнього нащадка волинської гілки Потоцьких. Землеволодіння графа були розділені на 4 самостійні адміністративні одиниці: Шепетівський маєток (14.212 дес.), Антонінський (12.480 дес.), Смолдирівський (13.800 дес.), Піщівський (19.249 дес.), загальна кількість землі складала 58.244 дес.²⁰².

Центральна садиба величезного маєтку Потоцьких була розташована у с. Антонінах²⁰³ Заславського повіту: разом із палацем, парком і садом вона охоплювала площу 34 дес. 2 тис. 123 саж.²⁰⁴. З 1823 р. в Антонінах діяла кріпосна мануфактура з виробництва сукна, було засновано конезавод, а 1845 р. неподалік села почала працювати цукроварня, яка незабаром стала власністю графа Потоцького. Юзеф-Миколай розбудував палац в Антонінах і заклав

ботанічний сад. У Пилявині він заснував звіринець²⁰⁵ і заповідник площею 2500 гектарів, відомий на всю Європу, в Шепетівці обладнав курорт для хворих на ревматизм. Під час революції та громадянської війни маєток в Антонінах був пограбований, палац згорів, сад занедбано.

Ще один із представників родини Потоцьких віляновської гілки роду, Євстафій (Євстор) Маврикійович, у Волинській губернії посідав 3 маєтки, що займали 4.700 дес. землі. Перший маєток, у с. Чепелівці Старокостянтинівського повіту (сучасний Красилівський район Хмельницької області), охоплював 1.346 дес. орної землі і 250 дес. лісу²⁰⁶. У другому – в с. Загайці, Кременецького повіту, – земельні угіддя склалися з 1.307 дес. орної землі і 871 дес. лісу. У с. Переколля Дубнівського повіту Є. Потоцькому належало 511 дес. орної землі і 417 дес. лісу²⁰⁷.

Крім того, треба згадати про земельні володіння Анелі (або Анни)²⁰⁸ Потоцької у Луцькому повіті Волинської губернії – це фільварок Глибоке, який охоплював 804 дес. орної землі та 2 тис. дес. Лісу, та Карасинський маєток. І. Поляков наводить дані, що Анна-Анеля Потоцька продала фільварок Глибоке у 1896 р. Олександру Корабчевському²⁰⁹, а на 1913 р. цей маєток (5221 дес.) належав уже М.К. Верпеко²¹⁰. У Ковельському повіті цій поміщиці належав маєток Сільце. У 1880 р. Анна-Анеля Потоцька продала Карасинський маєток із великою ділянкою лісу в 12.214 дес. за 4.006 руб. Зої фон Бремен²¹¹. Через погане збереження внутрішньої документації немає детальної інформації про згадані волинські землеволодіння родини.

За підрахунками автора, земельна власність родини Потоцьких на Правобережжі на останню чверть XIX – початок XX ст. складала приблизно 150 – 160 тис. дес. У 90-х рр. XIX – на початку XX ст. на Поділлі та Київщині Потоцьким належало 65181 дес. землі, на Волині 77417 дес. землі (Заславський, Новоград-Волинський, Житомирський, Дубнівський, Кременецький, Острозький, Старокостянтинівський, Луцький повіти).

Спробуємо коротко підсумувати наші відомості про період існування великих латифундій Потоцьких і трансформацію їхніх маєтностей до окремих територіально-адміністративних одиниць. Упродовж XVIII – поч. XIX ст. у Правобережній Україні значна кількість земельних володінь належала Потоцьким герба Пилява та Любич. Від початку XIX ст. велике землеволодіння Потоцьких

поступово розпорошувалося. Причин для цього було кілька. По-перше, родинні обставини (поділ між кількома спадкоємцями призводив до подрібнення маєтку); по-друге, постійна потреба в грошах змушувала продавати маєток чи заставляти його на тривалий час (були випадки, коли заставлений маєток конфісковувався за борги); по-третє, орендарі та офіціалісти в маєтках отримували землі в подарунок чи викупали їх за низькою ціною; по-четверте, на подрібнення маєтків впливала політика царського уряду. Через численні конфіскації, заборони на успадкування та купівлю землі заможні польські поміщики змушені були знаходити можливості для збереження землі в руках однієї родини. На середину XIX ст. на Правобережжі динамічно розвивалася тенденція до зникнення великих латифундій. Однак в останній чверті XIX ст. у землеволодінні Потоцьких спостерігається повторне повернення до них. Яскравим прикладом є створення заповідного Теплицько-Ситковецького маєтку та примноження земельних наділів у представників ланцюцько-шепетівської (волинської) гілки Потоцьких. Проте створення величезних латифундій у другій чверті XIX ст. істотно відрізняється від процесів другої половини XVIII – поч. XIX ст. Воно було викликане бажанням заможної польської магнатерії зберегти економічний вплив і земельно-господарські комплекси в руках родини.

ПРИМІТКИ:

¹ Rolle A. J., *Losy pięknej kobiety*, Kraków, 1966; Dr. Antoni J. [Rolle]. *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*. T. 1, Kamieniec nad Smotryczem – Antoni J. [krypt.]. Poznań, Kurpisz, 2004.

² Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – Том другий. – К., ДВУ, 1929. – С. 56 – 95.

³ Шамрай С. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797 – 1837) // *Записки історичної секції Української Академії Наук*. – Т. XXXII. – К., ДВУ, 1929. – С. 115 – 135.

⁴ Малаков Д.В. *По Брацлавщині*. – Вінниця, 1982; Малаков Д.В. *Минуле Немирова*. – К., 1998.

⁵ Кривошея І. І. Демагнатеризація Уманських маєтків магнатів Потоцьких // *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* Випуск 6. – К., 2003. – С. 56-69; Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до Російської казни, // *Україна на порозі ХХІ ст.: Збірник наукових праць*. – К., 1999. – С. 93-97; Кривошея І. І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття. – К., 1999; Кривошея І. І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець 18 - I тр. 19 ст.). – К., 1998; Кривошея І. І. Потоцькі герба Пилява:

Тульчинська лінія. – Київ, 2000; Кривошея І.І., Кривошея І.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 16. – Херсон, 2004. – С. 82-91; Кривошея І.І. Російське законодавство про шляхетство правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Сангушківські читання: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 161-167.

⁶ Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2000. – 184 с. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С. 220 – 236. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. – Дис. на здоб. вчен. ступ. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.

⁷ Majdowski A., Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa, Warszawa, 1993.

⁸ Киштымов А. Л. Вопросы экономического развития Беларуси и белорусская национальная идея в начале XX в. // Białoruskie Zeszyty Historyczne – Nr. 17. - Białystok 2002; Киштымов А. Л. Экономическая эволюция Беларуси в составе Российской империи: характеристика, тенденции, итоги // Наш Радавод. Кн. 8. – Гродна, 2000.

⁹ Киштымов А. Л. Высоко-литовское имение графини Марии Ксаверьевны Потоцкой (по материалам российских и международных выставок) // Садова-парковае мастацтва Гродзеншчыны: гісторыя і сучаснасць. - Пад рэд. С.Я.Куль-Сяльверставай. – Гродна, 2001. – С. 44-53.

¹⁰ Łojek Jerzy, Dzieje pięknej Bitynki: opowieść o życiu Zofii Witowej – Potockiej (1760 – 1822). – Wyd. 6. Warszawa, Alfa, 1995; Łojek, Jerzy Dzieje zdrajcy: Szczęsny Potocki. – Warszawa, 1995, Łojek Jerzy, Potomkowie Szczęsnego: dzieje fortuny Potockich z Tulczyna, 1799 – 1921. Wyd. 4. Warszawa, 1996.

¹¹ Маркина В. А. Магнатское поместье на Правобережной Украине. – К., 1961. – С. 41. Державний архів Київської області, м. Київ (ДАКО). – Ф. 782, оп. 2, спр. 353, арк. 120; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 7 – 18; Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 212, 222-а, арк. 2-26.

¹² Там само. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 35, арк. 48.

¹³ Лобко О.А. “История архивного фонда “Архив Потоцких с Кшешовиц” / Воронцовы и русское дворянство. VIII Крымские Международные Воронцовские научные чтения. Сборник докладов. / Сост. Г.Г. Филатова. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2006. – С. 56-67.

¹⁴ Насправді Потоцькі тульчинської гілки на 1806 р. володіли залежними селянами у кількості 110.402 осіб. (ДАКО. – Ф. 782, оп. 2, спр. 353, арк. 120).

¹⁵ Відділ рукописів та старих друків Публічної бібліотеки міста столичного Варшави (BP dział rękopisów). – syg. III-306. – k. 33-42; ДАКО. – Ф. 782, оп. 2, спр. 353, арк. 120- 121; Там само. – спр. 431, арк. 37.

¹⁶ Кристинопіль з навколишніми селами (Тартаків, Спасів, Пер'ятичі, Ляшки, Бобятин, Лещатів, Угринів) Станіслав Потоцький продав князю

Адаму Понінському. Після смерті Адама Понінського маєток утримувала в посесії сестра Францішка-Салезія Потоцького Катерина Коссаківська. Після цього почалася стрімка зміна власників, які не затримувались у містечку надовго. У 1951 р. Кристинопіль ввійшов до складу УРСР. Тоді ж був офіційно забутий колишній Кристинопіль, а натомість почалася історія нового шахтарського Червонограда. (ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2127; оп. 2, спр. 17).

¹⁷ Граф Щенсий-Станіслав-Юзеф-Матіаш Потоцький (Тартаків 20. 02. 1751 † Тульчин 26. 03. 1805). Автор вживає ім'я першого власника маєтку відповідно до офіційних і шлюбних документів, підписаних Потоцьким саме як "Станіслав-Щенсий Потоцький" (ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2271). В історіографії є поширеним також вживання таких імен, як Станіслав-Фелікс Потоцький, Станіслав-Фелікс-Щенсий Потоцький, Фелікс Потоцький, Щенсий Потоцький тощо.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 35, арк. 47 зв. (відомості за журналом "Русский архив", 1874 №. 1).

¹⁹ Там само. – арк. 48.

²⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 268, арк. 54-57.

²¹ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 25, арк. 30.

²² Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 267.

²³ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 58, арк. 32; спр. 25, арк. 65; 45; спр. 25, арк. 6-6 зв.

²⁴ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2816, арк. 67.

²⁵ Бо *"он выгнал меня из дворца, где я прожила 24 года своей жизни, захватил самоправно принадлежащие мне серебряную посуду, драгоценности, наличность, живописные картины первейших артистов, библиотеку, мебель, винный погреб, лошадей, экипажи и прочее имущество"* (ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 3, спр. 267, арк. 3 - 3 зв., 4.)

²⁶ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2566; 2818.

²⁷ Там само. – Ф. 258, оп. 1, спр. 98, арк. 1.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ) -2. – СПб., 1866. – Т. XXXVIII. – №. 39430; Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по западным губерниям России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 годы. – С. 689.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 2, спр. 253.

³⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 408, арк. 14-14 зв.

³¹ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 759, арк. 3 - 3 зв.

³² Там само. – Ф. 258, оп. 1, спр. 98, арк. 1 (№. 1), 4 (№. 15).

³³ Там само. – Ф. 442, оп. 810, спр. 111, арк. 1 - 3.

³⁴ Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов), м. Москва. (РДАДА). – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2944, арк. 1-4; ЦДІАК України. – Ф. 258, оп. 1, спр. 8, арк. 74.

³⁵ Дочці брата Болеслава.

³⁶ РДАДА. – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2944, арк. 1-5; ЦДІАК України. – Ф. 258, оп. 1, спр. 8, арк. 74.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 14484; Там же – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5 - 7 зв.

³⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 163; Там само – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5; Там само. – Ф. 487, оп. 12, спр. 498, арк. 1-2 зв.

³⁹ РДАДА. – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2944, арк. 1 – 5; ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5.

⁴⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 487, оп. 12, спр. 498, арк. 1-2 зв., 80-82; Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив), м. Санкт-Петербург. (РДІА). – Ф. 1152, оп. 1, спр. 206; Там само – Ф. 1286, оп. 2, спр. 384, арк. 11.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 258, оп. 1, спр. 8, арк. 11 – 12 зв.; История Уделов за столетие их существования 1797-1897. Управление Удѣлами и удѣльное хазайство. – СПб., Типография управления Уделов, 1902. – Т. 1. – С. 187, 207.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 563, спр. 1; Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 14484; Там само. – Ф. 493, оп. 1, спр. 92, арк. 41-41 зв.

⁴⁴ Chrzaszczewski A., Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna, Wrocław, 1976.- S. 166.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum. – t. 9. – Ziemie ruskie korony. Wojewodstwo Podolskie. – S. 430-431. Родічкін І. Д., Родічкіна О. І., Старовинні масти України: Книга – альбом. – К., Мистецтво. – С. 86; Труды Подольского епархиального комитета. – С. 143; Słownik geograficzny... – S. 613. А.Шамраева, Л.Борисова, Палацовий ансамбль у Тульчині // Архитектурний вісник. – №. 25; Jaroszewski T.-S. Materiały do dziejow palacu Potockich w Tulczynie. // Muzeum Narodowe w Warszawie. – Т. XXVI. – Warszawa, 1982. – S. 309-330.

⁴⁵ Складено за: ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 8 - 15; Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 260; спр. 2185; Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 150; Там само.– Ф. 486, оп. 1, спр. 14484.

⁴⁶ Там само.– Ф. 49, оп. 1, спр. 260; Там само.– Ф. 49, оп. 2, спр. 150; Там само.– Ф. 486, оп. 1, спр. 14484; Там само.– Ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 8, 15; Там само.– Ф. 49, оп. 1, спр. 2185; Там само. – спр. 408; 2523.

⁴⁷ Там само. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 35, арк. 47.

⁴⁸ ДАКО. – Ф. 2, оп. 3, спр. 2164, арк. 39 – 43, 63 зв - 64.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 81, арк. 49; Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 22 - 23.

⁵⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1758, арк. 58.

⁵¹ Там само. – Ф. 533, оп. 2, спр. 1066, арк. 248 – 248 зв; Там само. – Ф. 445 оп. 1, спр. 25, арк. 183; Там само. – Ф. 422, оп. 66, спр. 173-6, арк. 48 – 49 зв.

⁵² Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 59, арк. 248.

⁵³ Кривошея І. І. Назв. праця. – С. 18.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 321.

⁵⁵ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 1. (41село та 15.921 особа).

⁵⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. (ІР НБУВ). – Ф. II, №. 29467, арк. 7 – 17 (подано 16.868 осіб чоловічої статі та 17.042 особи жіночої статі, всього 33.910 осіб). ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 66, спр. 173-6, арк. 42 зв. 81.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 33 зв-35. До держ. скарбниці були конфісковані такі населені пункти, в дужках число ревізьких душ: м. Умань (671), Городецьке (500), Кочубєївка (362), Олександрівка (144), Помийники (464), Ксьондзівка (237), Нові Дмитрушки (246), Старі Дмитрушки (270), Піківець (182), Малі Бабани, або Бабаночка (суч. Старі Бабани) (132), Ганське (398), Доброводи (379), Краснополка (364), Пеньки (Пеньківка) (112),

Соколівка (648), Цеберманівка (449), Яроватка (226), Нестерівка (498), Кишинці (780), Маньківка (1042): (Старі (Маньківці) (530), Нові Маньківці (512), Старі Бабани (582), Звірки (110), Кінашівка (281), Громи (335), Паланка (508), Полянське (353), Собківка (256), Сушківка (460), Степковці (Степківка) (282), Заячки (Заячківка) (143), Журбинці (195), Псярівка (598), Гродзеве (357), Аполянка (311), Бабанка (712), Свинарка (418), Дзензелівка (493), Кочержинці (553), Молодецьке: (Старомолодецьке) (460), Новомолодецьке (316), Свинарське (456), м. Івангород (646), Леуха (557), Саустянівка (1428), Слободище (555), (Чарторийка) (396), м. Шаулиха (245). Усього 49 сіл та 21.255 осіб. (У праці *Кривошеї І.І.* Потоцькі на Уманщині. – на С.19 – подані неточні дані в перерахуванні назв сіл і кількості душ у конфіскованих маєтках).

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 515-517.

⁵⁹ Там само. – арк. 33 – 35, 76 зв.

⁶⁰ Кривошея І. І. Назв. праця. – С. 18. (конфіковано 16094).

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 66, спр.173-6, арк. 42, 81.

⁶² Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 515-517.

⁶³ Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 218.

⁶⁴ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 25, арк. 8.

⁶⁵ Кривошея І. І. Назв. праця. – С. 17-18.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 39.

⁶⁷ Там само. – Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 37.

⁶⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 253; 760; Там само. – оп. 2, спр. 26-а; Там само. – оп. 3, спр. 268, арк. 58.

⁶⁹ Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 8332, арк. 2-6; Р.Афтаназі стверджує, що Ф. Ружицький придбав маєток лише після конфіскації земель в О. Потоцького до держ. скарбниці (Див.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum. – т. 10. – Wojewodstwo Braclawskie. – S. 86-87.

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф. 504, оп. 1, спр. 27-а, арк. 1-2.

⁷¹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wojewodstwo Braclawskie. – S. 79-85.

⁷² Archiwum Główne Akt Dawnych, м. Варшава (AGAD) Archiwum Gospodarczy Wilanowski (AGW) Akta plenipotentia prawnego Potockich w Petersburgu (ARPPPP) – Rękopisy, sygn. 9. – nie paginowane.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 799, спр. 372, арк. 1.

⁷⁴ М. Дашів (901 особа ч. статі /957 осіб ж. статі).

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 416, арк. 19-22, Ф. 49, оп. 1, спр. 2751.

⁷⁶ Aftanazy R. Wojewodstwo Braclawskie. - S. 79-85.

⁷⁷ Марія Володимирівна Потоцька (1 шлюб за Адамом Жевуським, 2 шлюб за Едмундом Вітольдом Святополк-Четвертинським).

⁷⁸ www.genealog.home.pl – родина Подгорських (відомості про Подгорських на сайті від Антонія Рея).

⁷⁹ Памятная книга Киевской губернии. – С. 63.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 457, спр. 70, арк. 401-4 02.

⁸² Там само. – Ф. 504, оп. 1, спр. 6, арк. 1-17.

⁸³ Там само. – Ф. 504, оп. 1, спр. 6, арк. 1-107.

⁸⁴ М. Буки, Торговиця, Антонівка, Березівка, Каменече, Кривець, Попівка, Свердликова, Щенснопіль, Павлівка.

⁸⁵ М. Тальне, Белашки, Білий Млин, Глибочек, Гордашівка, Кобринова Гребля, Лашева, Мошурів, Паланочка, Поташ, Романівка, Мал. Соколовочка.

⁸⁶ Кузьмина Гребля, Любашівка, Максимівка, Оситна, Погорела, Синиця, Юрківка.

⁸⁷ Купенковата, Перегонівка, Підвисоке, Рогова.

⁸⁸ Небилівка, Оксаніна, Острівець, Володимирівка, Станіславівка.

⁸⁹ Сичовка. Треба ще згадати про володіння в Уманському повіті сина Софії Потоцької Івана Вітте. Він був власником 3-х сіл.

⁹⁰ ІР НБУВ. – Ф. II, №. 29467. – арк. 7-21; Там само. – Ф. II, №. 30210. – арк. 1-170 (картки).

⁹¹ Там само.

⁹² ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 4202, арк. 10.

⁹³ Там само. – Ф. 1411, оп. 1, спр. 7, арк. 51 – 56.

⁹⁴ ПСЗ-2. – СПб., 1861. – Т. XXXIV. – №. 34338.

⁹⁵ М. Тальне, сс. Мошуров, Глибочек, Білі Млини, Мелашки, Гордашівка, Кобри нова Гребля, Ліщинова Паланка, Поташ, Романівка, Соколовочка, Софіївка.

⁹⁶ Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по западным губерниям России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет. С 1652 по 1892 годы. – №. 3060 – 34338. – С. 619.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 533, оп. 2, спр. 664; 1066.

⁹⁸ Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 4202, арк. 30 зв - 31.

⁹⁹ М. Торговиця, сс. Свердлікова, Каменече, Зміїне, Майданецьке, Криве Коліно, Коружка.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 3058, арк. 7-8.

¹⁰¹ Там само. – Ф. 486, оп. 5, спр. 144, арк. 24-25; Ф. 442, оп. 74, спр. 23, арк. 1-4; Ф. 445, оп. 4, спр. 50, арк. 2.

¹⁰² Державний архів Вінницької області, м. Вінниця (ДАВО). – Ф. Д-863, оп. 1, спр. 60.

¹⁰³ Aftanazy R. Wojewodstwo Podolskie. - S. 230.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 534, арк. 331.

¹⁰⁵ Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. – К. – П, 1983. – С. 187.

¹⁰⁶ Статистические сведения о Подольской губернии за 1905 год. – С. 115.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 707, оп. 1, спр. 419, арк. 123.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 268; там само. - спр. 269

¹⁰⁹ Сс. Муховці, Медвежа, Гуньки, Шура, Бондури, Супурнівка, Козаківка, Дубовчик, Маслівка, Боблов, Язвинки, Головеньки, Чекалпівка, Сподахи, Яри Великі, Яри Малі, Хвастовці, Дубинки, Вергіївка, Будки, Рачки, Сипачки, Рубань, Коровайна, Криківці, Биївці, Телегіївка, Зарудинці, Кароліна, Озеро, Сашки, Соловинці, Вальво, Монастирьок, Березівка, Осипенки, Волчек, Бушинка, Шрамки, Гиренки (це село дісталоя Болеславу від матері за розподільчим актом від 24.01.1824).

¹¹⁰ РДІА. – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2882.

¹¹¹ ДАВО. – Ф. Д-473, оп. 1, спр. 376.

¹¹² Марія Григорівна Щербатова, уроджена графиня Строганова (17 жовтня 1857 – 20 січня 1920), дружина князя Олексія Григоровича Щербатова (1848–

1912). Олексій Григорович, син Григорія Олексійовича Шербатова (1819–1881) і Софії Олександрівни, уроджені графині Паніної, онуки відомого державного діяча Микити Паніна. (ДАВО. – Ф. Р-5257, оп. 1, спр. 2)

¹¹³ AGAD AGW Akta dóbr Podolsko – Ukraińskich Potockich (ADPUP), sygn. 1. – статут Теплицько-Ситковецької ординації. – nie paginowane; Ibid. – sygn. 29. – nie paginowane. Темірова Н. Р. Теплицько-Ситковецький маєток графа К. К. Потоцького в другій половині XIX ст. // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка, Т. 2. – Донецьк, 2002. – С. 66-72. Лобко О.А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких XIX – поч. XX ст. (економічна діяльність власників у маєтку) // Наукові записки НаУКМА. – Т. 52 [Історичні науки]. – Київ, 2006. – С. 18-26.

¹¹⁴ AGAD AGW ADPUP, sygn. 6; 9; 10; 11; 34; 35 – 54; 182 тощо. – nie paginowane.

¹¹⁵ AGAD Zbiór kartograficzny, sygn. 484 – 14. Мапа Теплицько-Бубновського маєтку від 1872 р.

¹¹⁶ “...Теплицкая часть разделенной “Уманщины” получила свое название от речки Теплички и лежащего на ней м. Теплика (Гайсинского у. Подольской губ., в 30 верстах от г. Умани и 7 верстах от ст. Кублич Юго-Западной ж. д.) некогда называвшегося Смелгородом, а также Удицким поместьем (от озера Удич). Есть сведения, что в XV веке Теплик принадлежал богатому роду Кишков. В XVII столетии Теплик с окружающими его селами и деревнями был куплен Жабокрицкими, от которых он перешел сперва к Самуилу Калиновському, Коронному Обозному и владельцу всей Уманщины, а затем к графу Станиславу (Ревера) Потоцкому, взявшему в виде приданого за дочерью Калиновского все Уманские владения с присоединенными к ним Теплицкими землями, и с тех пор находятся в потомственном владении рода графов Потоцких” // Теплицко-Ситковецкое заповедное имение Потоцкого. – С. 9.

¹¹⁷ Антонівка, Брідок, Велика Мочулка, Вищий Ташлик (або, як зустрічається в історичній літературі, назва села Кривий Ташлик (сучасна назва – Веселівка), Нижчий (Гнилий) Ташлик (сучасна назва села Костюківка), Залужжя, Мала Мочулка, Метанівка, Орлівка, Петрашівка, Побірка, Пчельна (Бджільна), Розкошівка, Саша, Соболівка, Стражгород, Шиманівка. AGAD AGW ZGDAR, sygn. 163, k. 140, 183.

¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2271, арк. 2.

¹¹⁹ Бубновка, Дмитренки, Басаличівка, Ярмолинці, Харпачка, Степашки.

¹²⁰ Соболівка, Брідки, Орлівка, Метанівка, Петрашівка, Побірка, Антонівка, Шиманівка та Великі Хутори.

¹²¹ Теплицько-Ситковецьке заповедное имение Потоцкого. – С. 9.

¹²² Лобко О. А. Поземельні відносини на Правобережній Україні протягом кінця XVIII – поч. XX ст. (за матеріалами маєткових комплексів родини Потоцьких) // Матеріали XI подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Завальнюк О. М., Баженов Л. В та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – С. 186 – 196.

¹²³ Граф Ярослав-Станіслав Потоцький (Тульчин 7. 12. 1787 - † Рогалін 3. 01. 1838).

¹²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 416, арк. 61- 62.

¹²⁵ Олександра, Александріна, Sasza, Pani Augustowa (1818 - † 92), дочка Станіслава-Септима Потоцького (1782–1831), дружина Августа Потоцького (1806 - † 67). Stanisław Konarski, Potocka z Potockich Alexandra

// "Polski Słownik Biograficzny". – Wrocław, Warszawa. 1972. – т. XXVII, S. 731 – 732. ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 38. Окрім того, Олександра Потоцька була власницею палацу в Петербурзі (AGAD AGW ARPPP, sygn. 120 – 121. – *nie paginowane*), латифундій у Калузькій і Нижегородській губерніях та утримувала на короткий період емфітеутичне управління Звенигородського староства. Після смерті батька Станіслава Потоцького староство перейшло його дочці Олександрі за сплату до держ. скарбниці 9/10 від отриманих доходів. По закінченні терміна користування Потоцькими протягом 50-ти років, у 1853 р. староство мало повернутися під управління царської адміністрації. (ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 34 – 39; AGAD AGW Zarząd Główny Dóbr interesów Augusta Potockiego (ZGDAP), sygn. 148, k. 78; AGAD AGW ARPPP, sygn. 50, 51. – *nie paginowane*.)

¹²⁶ Купча на суму 300 тис. руб. сріблом від 28 січні 1860 р., протягом року всі гроші за маєток мали бути виплачені старому власнику (ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 34 – 39).

¹²⁷ ПСЗ-2. – СПб., 1877. – Т. L. – №. 54708; Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет (с 1652-1892). – Вильно, 1894, с. 738, указ №. 3852 – 54708; Лобко О. А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких ... – С. 19-20.

¹²⁸ Термін "заповідний маєток" відповідає терміну "ординація". ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 91-92; AGAD AGW ADPUP, sygn. 1. – статут Теплицько-Ситковецької ординації. – *nie paginowane*; Ibid. – sygn. 29. – *nie paginowane*.

¹²⁹ AGAD AGW ADPUP. – sygn. 28. – *nie paginowane*; Majdowski A., *Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa*, Warszawa, 1993. – S. 32. Олександра Потоцька в шлюбі з Августом Потоцьким (Август помер у 1867 р.) дітей не мали, мешкали у своєму успадкованому від батьків Августу Вілянун під Варшавою; Walczakiewicz F., Hrabina Aleksandra Potocka. Wspomnienie. – Warszawa, 1892. – S. 26.

¹³⁰ Антонівка, Басаличівка, Брідок, Бубнівка, Вищий і Нижчий Ташлик (Веселівка, Костюківка), Дмитренки, Залужжя, Велика і Мала Мочулка, Метанівка, Орлівка, Петрашівка, Побірка, Пчельна (Бджільна), Розкошівка, Саша, Соболівка, Стражгород, Шиманівка, Ярмолинці та м. Теплик.

¹³¹ Ситківці, Христофорівка, Джуринці, Буда-Джуринська, Бондури, Шура-Бондурівська.

¹³² Majdowski A., *Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa*, Warszawa, 1993. – S. 32; AGW ZGDAP, sygn. 169 – *nie paginowane*; ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217; Там само. – Ф. 442, оп. 657, спр. 25.

¹³³ AGAD AGW ZGDAP, sygn. 169. – *nie paginowane*. AGAD AGW ADPUP, sygn. 53., K. 28.

¹³⁴ Rey A. Potocki H. Srebrna Pilawa – szczyt hetmański, gałąź Tulczyńska (maszynopis wersja robocza Nr. VIII od 5.07.2004) - Warszawa.- S. 1.

¹³⁵ Костянтин (Константи-Пьотр) (Грегорівка 17. 05. 1815 – † Печора 12. 04. 1857).

¹³⁶ Граф Костянтин Потоцький (Константи Юзеф) (Печора 1846 - † Печора 9/21. 07. 1909). Проживав у своєму палаці в містечку Печора (Вінницька область).

- ¹³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 622, арк. 66, 72; спр. 711, арк. 1.
- ¹³⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 622, арк. 76.
- ¹³⁹ Сс. Бужанка, Смольчинці, Чемериське, Чижевка, Адамівка, Кобринове, Залеське, Ольховець, Гусаківка, Попівка, Хижинці, Дашуківка, Стецьківка.
- ¹⁴⁰ Ruszczyc B., Dzieje rodu i fortuny Branickich, – Warszawa, 1991. – S. 69.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 16334, арк. 10.
- ¹⁴² Гусаково, Кобринове, Залеське, Попівка, Чижевка, Чемериське, Яблонівка, Жаб'янка, Бужанка, Ольховець, Дашівка, Писажовка, Смолчинці, Чижинці, Гуляйки, Качківка.
- ¹⁴³ Archiwum Państwowe w Krakowie, dział na Wawelu Archiwum Potockich z Krzeszowic (Архів Потоцьких з Кшешовиць) (АРК АКPot), sygn. 2689; 2692; 2693; 2694; 2695; 2696; 2697; 2698; 2699; 2700.
- ¹⁴⁴ AGAD Archiwum Potockich z Łańcuta (APJ), sygn. 260. – nie paginowane.
- ¹⁴⁵ АРК АКPot, sygn. 299; 301; 302.
- ¹⁴⁶ AGAD APŁ, sygn. 162. – nie paginowane.
- ¹⁴⁷ АРК АКPot, sygn. 299; AGAD APŁ, sygn. 650.
- ¹⁴⁸ Весь Юго-Западный край..., 1906. – С. 99.
- ¹⁴⁹ Płocha J., Archiwum Potockich z Łańcuta (AGAD. Inwentarz maszynopis). – S. 3.
- ¹⁵⁰ AGAD APŁ, sygn. 260. – nie paginowane; Description du Domaine d'Uladowka (Russie M'ridionale) appartenant a S. Exce le Comte Roman Potocki. – S. 24.
- ¹⁵¹ Степанишина О. Господарство Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т. 3. – 1930. – С. 217.
- ¹⁵² Шумигорский Е. С. Графиня А. В. Браницкая. Исторический вестник. – 1990. – Январь. – С. 181 – 183.
- ¹⁵³ Онук Станіслава-Щенсного Потоцького по матері Розі.
- ¹⁵⁴ Правнучка Станіслава-Щенсного Потоцького від дочки Пелагеї.
- ¹⁵⁵ Sapieha E. Dom Sapiezynski. – S. 54; Sapieha E. Tak bylo, Warszawa, 2002. S. 27.
- ¹⁵⁶ www.genealog.home.pl – Branicki.
- ¹⁵⁷ Шаргородська волость включала міста та села: м. Шаргород, передмістя Масловка, Богачівка, сс. Гібалівка, Колбасна, Розкоше, Дерев'янка та хутори Юзефівка, Генриківка, Юзвань, Коропівна, Посуругатський, слобода Шаргородська, с. Шостаківка.
- ¹⁵⁸ Фільварки: Гибалевицький, Слободецький, Сосновецький, Дерев'янецький.
- ¹⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф. 487, оп. 12, спр. 1653, арк. 1.
- ¹⁶⁰ Автор вживає назву маєтку "Белілівка" відповідно до тогочасних документів. Сучасна назва с. **Білилівка** – село Ружинського району Житомирської області.
- ¹⁶¹ AGAD фонд Подільських маєтностей. Це новостворений у 2004–2006 рр. фонд, який містить документи з ранньої історії Белілівки.
- ¹⁶² ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 37.
- ¹⁶³ AGAD Archiwum Roskie akta majątkowo-gospodarcze (AR amg), sygn. 343, k. 120-122.
- ¹⁶⁴ AGAD APŁ, sygn. 568. – nie paginowane.
- ¹⁶⁵ AGAD AR amg, sygn. 347, k. 2-3.
- ¹⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 80, спр. 606, арк. 4.

¹⁶⁷ Там само. – Ф. 445, оп. 5, спр. 6, арк. 22; Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 37.

¹⁶⁸ Там само. – Ф. 442, оп. 858, спр. 166.

Корецький маєток: м. Корець, сс. Красилівка, Житківка, Заров'є, Корецькі хутори, Юзефин, Юзефінські хутори, Гоздавіє, Міхнєєвка, Нове місто (більше ніж 13 тис. дес.).

¹⁶⁹ Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 4, арк. 1-4 .

¹⁷⁰ Там само. – Ф. 442, оп. 808, спр. 67 (1858), арк. 4.

¹⁷¹ Там само. – Ф. 442, оп. 80, спр. 606, арк. 1-7.

¹⁷² Там само. – арк. 48-56 зв.

¹⁷³ Там само. – Ф. 442, оп. 858, спр. 166.

¹⁷⁴ AGAD AR amg, sygn. 347, k. 3-4.

¹⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 656, спр. 107, арк. 1-12 .

¹⁷⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 808, спр. 67 (1858), арк. 1.

¹⁷⁷ Померла у Відні 24 лютого 1836 (ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 146, спр. 384, арк. 3).

¹⁷⁸ Крім вищезазначених, були ще сс. Ворошилівка (691 особа), Сутиска (653 особи), Кордулянка, Борсукив, частини Вітави та Маянова.

¹⁷⁹ Кароліна Сапіга (лінія Черейсько-Ружана Сапіг), сестра Францішка Потоцького, першого чоловіка Пелагеї-Рози Потоцької (дочки Станіслава-Щенсного).

¹⁸⁰ Rey A. POTOCKI h. Zi. Pilawa szczep prymasowski, gałąź smotrycka wygasła. (maszynopis wersja robocza). Warszawa, 2006.

¹⁸¹ Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. Wojewodstwo Braclawskie - S. 312-315.

¹⁸² Пораховано за: Список владельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – С. 69, 80, 119, 156, 209, 242; Державний архів Житомирської області, м. Житомир (ДАЖО) – Ф. 36, оп. 1, спр. 421, арк. 7-23; Там само. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 40-43; Там само. – Ф. 248, оп. 1, спр. 5, арк. 188-221; ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 80, спр. 606, арк. 1-7; Там само. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217 арк. 170- 227; Там само. – Ф. 442, оп. 656, спр. 107, арк. 1-12; Там само. – Ф. 442, оп. 788-а, спр. 101, арк. 70-71; Там само. – Ф. 442, оп. 808, спр. 67 (1858), арк. 4; Там само. – Ф. 442, оп. 831, спр. 314, арк. 2; Там само. – Ф. 442, оп. 657, спр. 25, арк. 43.

¹⁸³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Санкт-Петербург, 1850. - Т. X.- Ч. 3: Волынская губерния. – С. 96-98.

¹⁸⁴ Сюди, зокрема, належали: м. Шепетівка, села Плєсна, Жиленці, Соснівка, Клементовичі, Антоніни, Мазепинці, Орлинці, Закриниччя, Рублянка, Зелена, Малі Пузирки, Федорівка, Якимівці, Тріски, Булаївка, Чернятин Малий, Чернятин Великий, Оріхівка, Вербівка, Митці, Юначки Великі, Кременчуки, Волиця Татарська, Юначенці, Салиха Мала, Салиха Велика, Підлішки, Пузирки Великі, Свириди, Нове Село, Сахнівці, Улашанівка, Даньківці, Ліщани, Чотирбоки, Ленківці, Вербівці, Мокіївці, Білопіль, Пиляли, Плїщин, Лучники (ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 40-41).

¹⁸⁵ Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті розвитку краю // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С. 222.

¹⁸⁶ М. Шепетівка (700) (селян), села Плєсна (272), Жиленці (110), Соснівка (130), Клементовичі (24), Антоніни (326), Мазепинці (194), Орлинці (216),

Закриниччя (318), Рублянка (211), Зелена (165), Малі Пузирки (210), Федорівка (93), Якимівці з Трісками (240), Булаївка (117), Чернятин Малий (137), Чернятин Великий (373), Оріхівка з Вербівкою (170), Митці (147), Юначки Великі (206), Салиха Мала та Велика (221), Підліщики (118), Пузирки Великі (431), Свириди (194), Нове Село (606), Сахнівці (276), Улашанівка (215), Даньківці (124), Кременчуки (152), Волиця Татарська (90), Юначинці (168).

¹⁸⁷ Марія Клементина Анна Богдана Романівна Потоцька (уроджена кн. Сангушко) (ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 40-41).

¹⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 788-а, спр. 101, арк. 70-71; ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 42.

¹⁸⁹ ДАЖО. – Ф. 17, оп. 2, спр. 354, арк. 23 зв, 24, 26 зв, 29.

¹⁹⁰ Там само. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 42

¹⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 831, спр. 314, арк. 2.

¹⁹² Роман Сангушко купив маєток у статського радника Ксаверія Антонова Марицького від 23.01.1843.

¹⁹³ ДАЖО. – Ф. 146, оп., 1 спр. 4796, арк. 44; ЦДІАК України. – Ф. 487, оп. 12, спр. 1653, арк. 1-2.

¹⁹⁴ Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 80.

¹⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 65, спр. 180, арк. 40-43.

¹⁹⁶ Там само. – Ф. 487, оп. 12, спр. 1653, арк. 1-2.

¹⁹⁷ Там само. – арк. 4.

¹⁹⁸ Піщівський ключ: Піщів, Жеребилівка, Сторожів, Станий Майдан, Кам'янка, Кобиля, Суховоля, Шитня, Пелчини, Дідовичі, Тожир, Молодків, Осичний, Молодків Пустий, Груд, Пилиповичі, Княжа, Музиловичі і містечко Ярунь (ДАЖО – Ф. 248, оп. 1, спр. 5., арк. 188-221). І.Поляков помилково вказує, що маєток називався *“Плищевский”*, цю помилку продовжують історики: В.В. Павлюк називає маєток *“Піщівський”* та О.А. Буравський *“Піщенівський”*. С.Пліщин насправді існувало у Волинській губернії, Новоград-Волинський повіт, однак у Барановській волості, і не входило у склад Піщівського ключа у Новоград-Волинському повіті, Піщівської волості. Крім того, у Волинській губернії були й інші села, власність Потоцьких, із подібними назвами, однак у інших повітах: с.Плещин (Заславський повіт, Шепетівська волость, зараз Пліщин Хм. Обл.), с.Плещик (зараз Плещівка Житомирської області, Заславський район). (Поляков І. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 8-9; Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. – С. 232; Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис... канд. іст. наук–Чернівці, 2003. – С. 110.

¹⁹⁹ Смолдирівський маєток: сс. Смолдирів, Суєлиці, Радулин, Іванівка, Мироснівка, Заремле (Зеремля), Чарторийське, Середня (Середнє), Красума, Дубрівка, Свинобичі.

²⁰⁰ Kozaczka M., Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce (1918-1939), Rzeszów, 1996. – Tabela 1 (№. 37). – S. 25-26; Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. – Warszawa, 1983– 1993. – t. V– S. 14.

²⁰¹ ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 44. Шепетовсько-Антонінське в суму 1.303.758 руб. Красовка в 33 тис. руб.; Піщівський маєток з 17 селами в 703 тис., а млин Ярунь у цьому маєтку в 28.700 руб.

²⁰² Пораховано за: ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796.

²⁰³ Перші згадки про поселення Антоніни, яке до другої половини XVIII ст. називалося Голодьками, зустрічаються в історичних документах другої половини XIV ст. У ті часи село перебувало у власності магнатських родин Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків та Потоцьких. У 1760-х роках тодішня власниця села Барбара Сангушко віддала Голодьки у довготермінове користування регенту коронної канцелярії Ігнацію Мальчевському, одруженому з її сестрою Антоніною. Подружжя оселяється в Голодьках. Пишну садибу Ігнацій Мальчевський назвав іменем своєї коханої дружини Антоніни. Назва Антоніни згодом прижилася й до села. З 1797 р. Антоніни входили до складу Волинської губернії. У 1812 р. князь Сангушко побудував у Антонінах кам'яний палац. До наших часів збереглися флігель палацу (друга половина XVIII ст.), мурований манеж початку XIX ст. та три брами з розкішною огорожею.

²⁰⁴ ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796.

²⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф. 276, оп. 1, спр. 470. Ч. I., арк. 42, 49, 52, 54.

²⁰⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217, арк. 170.

²⁰⁷ Там само. (Такі самі відомості подає і І.Поляков (Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 11).

²⁰⁸ У документах зустрічається різночитання імені Анна та Анеля. Можливо, власниця під час укладання документів користувалася своїми двома іменами (ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 657, спр. 25, арк. 43; Там само. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217, арк. 227). Див. у додатках генеалогію Потоцьких [Анеля (Анна) ур. Полежало Потоцька] (1864 Березина – † 17.1.1917 Краків).

²⁰⁹ Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 11.

²¹⁰ Список владельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – С. 119.

²¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 521, спр. 91, арк. 1-14.